

ОСОБЛИВОСТІ ВИКОРИСТАННЯ ВАЛЬТЕР-СКОТТІВСЬКОЇ МОДЕЛІ У ТВОРЧОСТІ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША ТА МИКОЛИ ГОГОЛЯ

У статті вивчаються особливості втілення вальтер-скоттівської моделі в романі «Чорна рада» Пантелеймона Куліша та повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя, визначається специфіка поєднання цієї моделі з національно-патріотичними проблемами, які порушуються в цих творах, порівнюються варіанти трактування образу козацтва письменниками.

Ключові слова: вальтер-скоттівська модель, історична тематика, романтизм, роман, козацтво, проблематика.

В статье изучаются особенности воплощения вальтер-скоттовской модели в романе «Черная рада» Пантелеймона Кулиша и повести «Тарас Бульба» Николая Гоголя, определяется специфика сочетания этой модели с национально-патриотическими проблемами, которые поднимаются в данных произведениях, сравниваются варианты трактовки образа казачества писателями.

Ключевые слова: вальтер-скоттовская модель, историческая тематика, романтизм, роман, казачество, проблематика.

The article is devoted to the study of the usage of Walter Scott's model in the novel The Black Council by Panteleimon Kulish and in the novel Taras Bulba by Nikolai Gogol. Special attention is given to the specific combination of this model with national and patriotic issues raised in these works and to the comparison of different approaches to the depiction of Cossacks used by both writers.

Key words: Walter Scott's model, historical themes, Romanticism, novel, Cossacks, problems.

Дослідження зв'язків вітчизняної літератури із західною на рівні запозичень проблемно-тематичних особливостей та літературно-художніх моделей є актуальним напрямом сучасних досліджень із порівняльного літературознавства. У цьому контексті цікавим видається вивчення специфіки втілення вальтер-скоттівської моделі в літературі на історичну тематику.

Мета статті – дослідити особливості використання та трансформації вальтер-скоттівської моделі в романі «Чорна рада» Пантелеймона Куліша та повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя.

Предметом даного дослідження виступатиме специфіка формування вальтер-скоттівської моделі в слов'янській літературі – значення творчості автора для українського письменника П. Куліша, та у творчості російськомовного митця, українця за походженням, М. Гоголя.

Особливе місце під час аналізу проблеми впливу «художньої моделі» творчості Вальтера Скотта на літературну діяльність у жанрі історичного роману відводиться розгляду найбільш показових у цьому відношенні творів: «Чорної ради» Пантелеймона Куліша та «Тараса Бульби» Миколи Гоголя.

Оцінка творчого доробку П. Куліша в українських літературознавчих працях була неоднозначною. Предметом зацікавлень критиків-літературознавців у

60-70-ті роки минулого століття виступають взаємини двох видатних українських літераторів (Шевченка і Куліша), а також визначення місця постаті Куліша в контексті всієї української літератури першої половини XIX століття, українсько-російських літературних відносин доби з ідейних, тематичних, історичних та естетичних поглядів. Негативно оцінили творчий доробок П. Куліша російські й українські митці, сучасники автора. Наприклад, з полемічними статтями проти П. Куліша виступили Д. Мордовець і М. Костомаров [17], які рішуче засудили про шляхетську орієнтацію Куліша та його зневажливе ставлення до поезії Шевченка; Іван Франко, у свою чергу, у статті «Хуторна поезія П. О. Куліша» оцінив суспільно-політичні та ідейно-естетичні концепції Куліша як реакційні; ці погляди поділяв і П. Грабовський.

Дослідниками творчості П. Куліша в радянський період виступали Є. Кирилюк [12, с. 214], М. Комишанченко, І. Пільгук [13, с. 126].

І. Пільгук відтворює постать П. Куліша як представника реакційного романтизму, який у романі «Михайло Чарнишенко», повістях «Майор» та «Інша людина», в сентиментально-ідилічному оповіданні «Орися» ідеалізував козацьку старшину, хуторянство, патріархальщину. Щодо роману «Чорна рада», у якому реалістично зображено певні явища минулого

України, картини внутрішньої боротьби між різними соціальними станами козацтва, то Куліш, за думкою дослідника, змальовує із захопленням старшинсько-гетьманську верхівку [13, с. 126].

Відчутним видається нам протиріччя, представлене в цій «об'єктивній оцінці» діяльності автора, навіть з неї випливає той факт, що письменник був глибоким знавцем історії своєї країни та цілого ряду інших, плідно перекладав твори з різних літератур, наприклад, О. Пушкіна, А. Міцкевича, В. Шекспіра, Й.-В. Гете, Дж.-Г. Байрона.

Звичайно, така однобічність оцінок художньої й громадсько-історично-критичної діяльності П. Куліша подолана в сучасних критично-літературних працях. Діяльність Куліша набагато ширше, ніж раніше, висвітлюється в довідковій літературі, популярних зараз передмовах до його творів і навіть окремих історико-літературних розвідках.

Багатоплановий епістолярій, пов'язаний із постаттю П. Куліша, запропонував Ю. Шерех (Шевельов) [20, с. 174].

Також на увагу заслуговують праці М. Жулинського та Є. Нахліка [18, с. 124], у яких спадщина видатного українського діяча подається глибоко й всебічно, підкреслюється, що це була багато й чому суперечлива, але видатна постать в історії українського письменства, наголошується, що внесок Куліша в українську культуру був дуже значним; що суть історіософських поглядів письменника полягала в неприйнятті революційного екстремізму, котрий загрожував, на його думку, другою Руїною.

Світогляд П. Куліша, який реалізувався в його філософських та літературних пошуках, був широким та багатограним, тому дослідники особистості Куліша не мають однастайної думки щодо ідейних особливостей світогляду письменника. Так, Д. Чижевський вважає кордоцентризм основою філософських шукань П. Куліша [19, с. 201], але Є. Нахлік наголошує на неможливості звести все багатство філософського дискурсу П. Куліша до кордоцентризму, а також вказував на гармонійне поєднання раннього раціоналістичного (домінація розуму) з пізнім преромантичним Просвітництвом (з перевагою серця) у різні періоди творчості П. Куліша [18, с. 38]. У свою чергу, Т. Дзюба, не поділяючи думку Є. Нахлік, вбачає у філософському світогляді П. Куліша синкретичне поєднання релігійно-просвітницьких ідей [9, с. 45].

Письменницький світ П. Куліша глибоко досліджено у праці Г. Штоня «Мистецькі лики Куліша (до проблеми автентичності)» [21, с. 400], у якій увага звертається, в першу чергу, на різні види творчої самореалізації письменника. Автор зазначає: *«І жодного, що називається, класичного, на кшталт, бодай оповідань Марка Вовчка, хоч «малоросійские рассказы» він писав теж ... виказують вони в цьому белетриста суто російського ... Якщо Шевченка ми з повним правом називаємо духовним Батьком української нації і одним з найбільших її Поетів, то Куліш має багато підстав бути названим одним із перших на українській землі господарів ...»* [21, с. 401].

Для нас особливий інтерес становить та частина творчої спадщини П. Куліша, яка пов'язана з історичною тематикою, а точніше – найвизначніший прозовий твір Куліша – соціально-історичний роман «Чорна рада. Хроніка 1663 року» (1857). В основі твору лежить історична подія – Чорна рада 1663 року в Ніжині, в якій взяли участь народні «низи» («чернь») – звідки і назва Ради. Відомості про неї Куліш запозичив з Літописів Самовидця та Григорія Граб'янки [15; 16].

Перед тим як висловити міркування щодо художнього рівня «Чорної ради» як твору, задуманого й виконаного автором у жанрі саме історичної романістики, наведемо у зв'язку з цим і думку сучасної польської дослідниці Е. Валузь, висловлену в статті «Від Запоріжжя до України – формування національної свідомості в польській та українській історичній романістиці» [5, с. 156]. Авторка цієї статті підкреслює, що уславлення українського козацтва відбувається і в повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», і в романі П. Куліша «Чорна рада», проте звучання його різне, оскільки ці твори втілюють у собі різні точки зору і світоглядні концепції авторів, хоча й об'єднані спільною проблематикою.

Досліджуючи відтворення історичної правди у творі Пантелеймона Куліша, варто взяти до уваги думку А. Гуляка, дослідника роману «Чорна рада» як зразка жанрової моделі. Роман П. Куліша, на думку дослідника, настільки перейнятий місцевим, українським ґрунтом, настільки є своєрідним, що вважати його простим наслідуванням манери Вальтера Скотта не варто. Але можна вважати П. Куліша романістом, який перейняв у Вальтера Скотта вміння «історичного зачарування» та відновлення української давнини [8, с. 290]. А. Гуляк зазначав, що *«автор першого українського історичного роману створив якісно відмінний тип особистості художнього історизму; подолав „норми художнього універсалізму“, канони раціоналістичної естетики; сприйняв і розвинув європейську філософсько-естетичну думку, особливо ті її положення, що стосувалися теорії роману»* [8, с. 291].

Вихідним пунктом аналізу роману «Чорна рада» П. Куліша виступає органічне поєднання в історичному романі сцен, виконаних у романтичному дусі, та поетичних картин козацько-старшинського побуту із зображенням соціальних протиріч і станової боротьби в Україні 1663 року. Але це стосується загальної характеристики твору, а з позицій історико-літературного аналізу та теорії літератури у творі «Чорна рада» наявні складові, близькі до вальтер-скоттівських традицій: дві сюжетні лінії – історична й любовна; на рівні образної системи – історичні й вигадані персонажі; специфіка побудови твору – залучення історичного коментаря [1, с. 13]. Ці особливості твору простежуються вже із самого його початку: *«А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилося за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Хмельницького, як він років з десяток шарпав з козаками шляхетних ляхів і недоляшків. Тоді то й Черевань доскочив свого*

незчисленного скарбу, та після війни й сів хутором коло Києва» [14].

У кількох реченнях поєднано сухі авторські відомості про час і місце, де відбувається дія, згадується історична особа Богдана Хмельницького; про особу вигадану, проте типову – заможного пана з козацтва, що розжився грабіжництвом під час тієї війни, вказана конкретна й відома географічна місцевість – Київ, весь авторський тон викладу є зневажливим, іронічним, певною мірою зверхнім, близьким до «Енеїди» І. Котляревського. Далі перехід до пейзажу, який виконано в романтично-фольклорному стилі, співзвучного з пейзажем із повісті «Маруся» Г. Квітки-Основ'яненка: *«Було вже надвечір. Сонце світило тиха, без жару; і любо було поглянути, як воно розливалось по темних вітах, по сукуватих, мохнатих дубах і по молодій травниці. Пташки співали і свистали усюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе усміхалось»* [11, с. 50]. Пейзаж у Куліша деякий час залишається романтичним, проте згодом акцент переміщується до суто побутової площини: *«А те Хмарище було окрите гаями, справді, наче хмарами. Кругом обняла його річка з зеленими плавнями, лозами й очеретами. Через річку йшла гробелька»* [1, с. 25].

Автор «Чорної ради», подібно до Вальтера Скотта, вже на початку під час опису подій перериває авторську мову і малює навколишню картину крізь призму сприйняття дійової особи, її висловлювання стають більш конкретними й безпосередніми, ніж авторські.

Типове для стилю П. Куліша й закінчення роману, яке нагадує певною мірою Післямову до «Гайдамаків» Шевченка, проте виконане в патріархальному, спокійному дусі: *«Ще не гаразд, і весна розгулялась, ще й вишеньки в саду в Лесі не одцвіли, а вже Петро із Лесею в парі. Так-то усе те лихо минулось, мов приснилось. Яке-то воно страшне всякому здавалось! А от же, як не божья воля, то їх і не захопило»* [1, с. 160].

І одразу, незалежно від письменницької майстерності Куліша, видно відмінність його авторського «умиротвореного» підходу до дійсності від монументальних творів Вальтера Скотта, від грізного трагізму «Гайдамаків» Тараса Шевченка і «непримиренності» повісті «Тарас Бульба» Миколи Гоголя. Скрізь в основу твору покладено історичні протиріччя, що позначились на долях окремих пересічних людей, а також органічне поєднання засад романтизму та реалізму під час відтворення подій, однак у П. Куліша присутня невинуватана несподівана сентиментальна «пом'якшеність».

Чимало цікавих думок із приводу вальтер-скоттівської моделі і взагалі прямих впливів на українську історичну романістику (Пантелеймон Куліш) і російськомовну історичну романістику, пов'язану з українською тематикою (Микола Гоголь), висловлено в книзі Романи Багрії, яка має промовисту назву: «Шлях сера Вальтера Скотта на Україну» [2, с. 216]. Авторка ставить собі за мету довести, по-перше, повну незалежність твору П. Куліша від твору

М. Гоголя і, по-друге, на наш погляд, набагато складніше, – більшу художню довершеність «Чорної ради» як літературного шедевру, просто недооціненого сучасниками й нащадками.

На думку Романи Багрії, художньо й тематично «Чорна рада» перевершує «Тараса Бульбу», а роман Куліша не містить невідповідностей тону та стилю, характерних для «Тараса Бульби», і Кулішева тема, безперечно, переважає Гоголеву. Авторка вважає, що «Тарас Бульба» звеличує вузький романтичний патріотизм, чоловіче начало й, у підсумку, насильство та смерть, тим часом як «Чорна рада» виходить за межі національної тематики й розглядає універсальну проблему – органічний зв'язок людини з історією [2, с. 256]. Це, звичайно, надто категорична оцінка, з якою ми не погоджуємося.

Важко переоцінити значення «Чорної ради» для історії української літератури, оскільки вона була не тільки першим великим прозовим зразком, написаним українською мовою, але й твором, де було залучено західноєвропейський жанровий і образний потенціал, тому роман і став найвищим художнім і тематичним досягненням доби. Завдяки мистецькій єдності своєї структури й теми, її універсальності й глибині, «Чорна рада» лишається такою ж актуальною сьогодні, якою була в дев'ятнадцятому столітті, простежується також і тематичний зв'язок із настановами попередніх літературних епох. Так, відголосок просвітницьких ідей, зокрема показ добродійної «природної» людини, незіпсованої цивілізацією, відчутний у П. Куліша під час змалювання хутірської ідилії, а також під час створення образів Петра Шраменка і Лесі Череванівни [10, с. 81].

Важливим чинником під час аналізу обох історичних романів є те, що твори можна вважати помітним явищем у становленні літератури першої половини XIX століття, але не можна погодитися з думкою Р. Багрії, що твір М. Гоголя є суто романтичним у своєму спрямуванні, на відміну від П. Куліша, в якого провідним виступає реалістичний метод під час зображення подій.

Замальовки Запорізької Січі виступають колоритно-реалістичними і в «Тарасі Бульбі», так само і в зображенні оселі Тараса Бульби, куди приїхали після навчання його сини. Не фантастико-романтичним є і показ страти Бульби. Романтичний колорит відчутно простежується також і в романі П. Куліша.

Слушною, однак, видається думка Р. Багрії щодо вальтер-скоттівської моделі, застосованої П. Кулішем, оскільки прекрасно знав західноєвропейську літературу, чимало саме з неї перекладав і, безперечно, орієнтувався на Вальтера Скотта, а не на українську фольклорну стихію з її одвічною козацькою непокою. У цьому відношенні фольклорні впливи, на нашу думку, набагато сильніші в Гоголя, ніж у Куліша.

Як показову ознаку виділяємо і залучення любовної лінії, хоча й у нетрадиційному, негативному звучанні, адже кохання призвело до загибелі сина Тараса Бульби – Андрія, якого батько убив через державну зраду.

Даючи коментарі щодо трагічного наповнення твору, зауважимо, що романістика Вальтера Скотта, як правило, похмуро-трагічна, хоч і сповнена

гуманістично-героїчних настанов, переважно громадсько-політичних.

Звернення до вальтер-скоттівських зразків є позитивним і природним у зазначений літературний період, але зводити його до однозначно необхідного й позитивного явища, на нашу думку, не варто. Послідовне використання західноєвропейського зразка, хоча б і такого високого, як у Вальтера Скотта, не можна вважати безперечним досягненням П. Куліша. Гадаємо, що українські читачі, навіть у Галичині, де був достатньо високий рівень європеїзації, відчували певну штучність роману «Чорна рада», звідси і відсутність широкої популярності твору.

У «Тарасі Бульбі» відтворена українська специфіка, яку завжди із захопленням сприймали, якою захоплювались саме українські читачі, – героїчна історія народу, сповнена трагізмом і фольклорним натхненням. А от у Росії «Тарас Бульба» не мав такого попиту, як, скажімо, інші твори М. Гоголя. Що стосується зауваження Р. Багрії про аполітичність П. Куліша, то з ним важко погодитися, бо у творі, написаному на складний історичний сюжет, важливу роль відіграє якраз авторська позиція щодо зображуваних подій, бо читач сприймає й оцінює образну своєрідність твору саме відповідно до авторського світосприйняття. Подібні настанови до розуміння «Тараса Бульби» Гоголя висловлені у статті Ю. Булаховської «Микола Гоголь. «Українська школа» в польській і російській літературах XIX та XX століть» [4, с. 19].

Слушними і переконливими видаються висловлювання деяких знавців творчості Гоголя щодо екзотики, яка приваблювала письменника, хоч це не завжди давало тільки позитивні наслідки. І якщо у «Гансі Кюхельгартені» [7] – ранній поемі Гоголя на «німецький сюжет» – панувала «чужа екзотика», то в «Тарасі Бульбі» [6] це була рідна для автора екзотика українських дум та козацької стихії, що надало його авторській манері надзвичайної виразності, щирості й повноти. Однак повість «Тарас Бульба» є сильною не лише своїм пафосом і контрастами – провідним тлом для чудових картин саме в романтичному дусі, а й своїми побутовими жанровими замальовками, розміщеними на початку повісті, зокрема, в описах Запорізької Січі.

У структурному відношенні важливим видається органічне поєднання суто побутових сцен, часом навіть іронічно-натуралістичних, із романтичною символікою і, більше того, з героїчним трагізмом повісті, яку обґрунтовано можна називати «поемою в прозі» в стилі «вічних образів» та шекспірівської драматургії. Хоча твір сягає традицій українських дум, під пером автора він перетворюється на літературний шедевр, вміло стилізований під старовину.

Використання в повісті «Тарас Бульба» народного епосу обумовлене патріотичною ідеєю повісті, навмисним авторським протиставленням бездуховної

побутовості сучасного авторіві суспільства величому та героїчному минулому України. Романтичний гіперболізм твору, що впливає з самого авторського задуму, властивий і «Гайдамакам» Т. Шевченка, який базувався на фольклорних джерелах про гайдамаків і Коліївщину, а не на офіційних історичних документах.

На думку Ю. Барабаша, у «Тарасі Бульбі» М. Гоголя та «Гайдамаках» Т. Шевченка представлено розгорнуті бінарні опозиції на зразок «свої – чужі», «українці – поляки». Природним видається залучення у творі М. Гоголя широкої панорами національно-визвольної боротьби проти польської шляхти [3, с. 148].

Приєм романтичної гіперболізації використано в повісті М. Гоголя під час зображення як позитивних, так і негативних, другорядних персонажів, наприклад, молодого польського шляхтича – брата «прекрасної польки», яка причарувала Андрія. Відчувається ця гіперболізація і в пейзажних замальовках та екстер'єрах українського степу і палаючих польських фортець.

Формальна суперечка триває зараз навколо питання: чи є М. Гоголь російським, чи українським письменником, а також і щодо двомовності в художній творчості П. Куліша. Ця проблема, на нашу думку, залишається невирішеною саме тому, що у творчості російськомовного М. Гоголя (як майстра художнього слова і людини геніально обдарованої) відчутний вплив української літератури попереднього періоду, згадаймо український тематичний пласт у російській літературі доби митця.

Отже, у процесі проведеного дослідження встановлено вплив вальтер-скоттівської моделі на особливості стилю П. Куліша та М. Гоголя. Ця модель у контексті творчості цих письменників значним чином модифікується, набуваючи під час реалізації національних ознак. У «Чорній раді» визначено складові, близькі до вальтер-скоттівських традицій – складові сюжетної лінії та образної системи. Автор «Чорної ради», подібно до Вальтера Скотта, вже на початку опису подій перериває авторську мову й малює навколишню картину крізь призму сприйняття дійової особи, її висловлювання виступають більш конкретними, ніж авторські. У центрі уваги обох письменників перебувають спільні історичні події та історичні фігури – козацтво. Фіксується виникнення взаємовпливу, своєрідний культурний діалог літератур. Наприклад, уславлення українського козацтва відбувається і в «Тарасі Бульбі» М. Гоголя і в «Чорній раді» П. Куліша, проте звучання його різне, оскільки твори втілюють у собі різні погляди та світоглядні концепції авторів, хоча й об'єднані спільною проблематикою. На відміну від П. Куліша, М. Гоголь трактує козацтво романтично. У обох творах простежується формування єдиного знакового коду (спільного кола історичних подій і героїв), інтерпретація якого здійснюється узагальнено й символічно в межах національної самосвідомості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрії Р. «Тарас Бульба» М. Гоголя і «Чорна Рада» П. Куліша у світлі історичної романістики Вальтера Скотта / Р. Багрії [переклад з англійської]. – К. : Редакція журналу «Всесвіт», 1993. – 215 с.
2. Багрії Р. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну / Р. Багрії ; [переклад з англійської]. – К. : Редакція журналу «Всесвіт», 1993. – 296 с.

3. Барабаш Ю. «Коли забуду тебе, Єрусалиме...»: Гоголь і Шевченко. Порівняльно-типологічні студії / Ю. Барабаш. – Харків : Акта, 2001. – 376 с.
4. Булаховська Ю. Л. Микола Гоголь. «Українська школа» в польській і російській літературах XIX та XX століть / Ю. Л. Булаховська // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії / [під ред. Р. Радишевського]. – Том VII. – К., 2005. – С. 98–107.
5. Валуць Е. Від Запоріжжя до України – формування національної свідомості в польській та українській історичній романістиці / Еліза Валуць // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. Київські полоністичні студії. – Т. 8. – 2006. – С. 267–277.
6. Гоголь Н. В. Собрание художественных произведений : в 5-ти томах / Н. В. Гоголь. – Т. 2. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1951. – 456 с.
7. Гоголь Н. В. Собрание художественных произведений : в 5-ти томах / Н. В. Гоголь – Т. 1. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1950. – 502 с.
8. Гуляк А. Б. Становлення українського історичного роману / А. Б. Гуляк // Міжнародна фінансова агенція. Розділ «Замість висновків». – К., 1997. – 230 с.
9. Дзюба Т. А. Літературно-естетична концепція Пантелеймона Куліша : автореф. дисертації ... канд. філол. наук : 10.01.01 / Т. А. Дзюба ; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – К., 1999. – 19 с.
10. Зарва В. Розвиток просвітницьких ідей у російській та українській прозі 60-80-х рр. XIX ст. / В. Зарва. – Ніжин : Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 151 с.
11. Квітка-Основ'яненко Г. Маруся. Вибрані твори / Г. Квітка-Основ'яненко. – К. : Веселка, 1975. – С. 69.
12. Кирилюк Є. П. Панько Куліш / Є. П. Кирилюк // Радянське літературознавство. – 1969. – № 8. – С. 32–45.
13. Комишанченко П. Поетична творчість Пантелеймона Куліша / П. Комишанченко, І. Пільгук // 3 історії українського шевченкознавства. – К. : Наукова думка, 1972. – 250 с.
14. Куліш П. Твори : у 2 т. / П. Куліш. – К. : Наукова думка, 1989. – 340 с.
15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / [переклад зі староукр.]. – К. : Т-во «Знання» України, 1992. – 192 с.
16. Літопис Самовидця / [видання підготував Я. І. Дзира]. – К. : Наукова думка, 1971. – 208 с.
17. Мордовець Д. За крашанку – писанка. Пантелеймону Кулішеві ; Костомаров М. «Крашанка» г. Куліша / Д. Мордовець // Вестник Европы. – 1882. – № 8. – С. 25.
18. Нахлік Є. Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша (особистість, письменник, мислитель) : [Наукова біографія у двох томах]. / Є. Нахлік. – К. : Український письменник, 2007. – 328 с.
19. Чижевський Д. Історія української літератури (від початків до доби реалізму) / Д. Чижевський. – К. : Академія, 2003. – 568 с.
20. Шерех Ю. (Шевельов). Кулішеві листи і Куліш в листах / Ю. Шерех // Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / [ред. Ю. Лудького]. – Нью-Йорк ; Торонто : Українська вільна академія наук у США, 1984. – С. 23.
21. Шгонь Г. Мистецькі лики Куліша (до проблеми автентичності) / Г. Шгонь // Gente Ruthenus – natione Polonus Symbolae in Honorum Rostyslav Radyshevs'kyj. – Київські полоністичні студії. – 2008, том X. – С. 170–181.